

Олександр Резнік

Декларативна авторитарність масової свідомості українців: реальні та фіктивні загрози демократії

Стаття аналізує взаємозв'язок між авторитарними настроями та антидемократичними цінностями українців. Автор стверджує, що високий рівень підтримки авторитарного врядування серед населення України послаблює перспективу розвитку процесуальної демократії, однак не є передвістям встановлення авторитаризму. Підтримка населенням авторитарних інструментів досягнення демократії зумовлена невдоволенням її імітаційною моделлю та повільною ротацією політичної еліти.

Ключові слова: авторитарність, масова свідомість, демократичний транзит.

The article analyzes the connection between authoritarian sentiments and anti-democratic values. The author argues that Ukrainians' high level of support for authoritarian governance weakens the development of procedural democracy, but does not automatically lead to authoritarianism. Popular support of authoritarian instruments for achieving democracy is a result of society's dissatisfaction with its imitational model and the slow rotation of political elites.

Keywords: authoritarianism, mass consciousness, democratic transit.

Після Революції Гідності демократичний транзит в Україні наштотується на соціокультурну протидію масової свідомості у трактуванні оптимальних форм політичного врядування. Основними суб'єктами, які реально спрямовують Україну в бік демократичного розвитку та проведення реформ, є представники громадянського суспільства та країни Заходу. Втім, окупація Росією Криму та розв'язана нею війна на Донбасі відволікли громадянських активістів від організованого оновлення політичного класу. Внаслідок цього до влади прийшли представники старого політичного класу з відповідними поглядами та практиками. Зовнішня загроза потребувала ефективних рішень щодо відновлення безпеки країни, функціонування національної економіки та фінансової системи. Це зумовило певні компроміси з представниками крупного капіталу. Наразі на тлі зниження своєї популярності чинна влада намагається діяти авторитарними методами задля нівелювання можливостей політичних конкурентів. У відповідь представники опозиції також вдаються до незаконних дій, які суперечать принципам верховенства пра-

ва. З іншого боку, сподівання українців на політичну та економічну допомогу країн Заходу у проведенні реформ поступово змінюються на розчарування. Ознаки популізму й авторитарних тенденцій у політичному житті Європи з'явилися не лише у колишніх посткомуністичних країнах, але й у країнах з розвиненою і тривалою демократією. Існує небезпека, що інституціональна криза Європейського Союзу може негативно вплинути на розвиток української демократії не лише через брак уваги з боку європейських інститутів, але й через зниження привабливості європейської демократії в очах громадян України.

Усвідомлення зовнішньої загрози та консолідована позиція щодо виклику стали основою згуртування не тільки активних українців, це позначилося на всьому суспільстві. Нові сподівання громадян сприяли формуванню загальнонаціонального консенсусу щодо ключових політичних питань. Виявом соціальної відповідальності стало вимушене зниження протестної активності громадян. Суспільне невдоволення діями влади, повільною реалізацією реформ, економічними негараз-

Таблиця 1. Динаміка відповідей населення України на запитання «Чи згодні Ви з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії», %

	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Згоден	40,5	42,0	49,3	58,7	59,6	65,7	62,4	63,5	61,2	58,1	63,0	58,5	62,5	63,9
Не згоден	17,0	17,2	14,5	21,4	22,1	18,7	20,8	19,6	20,6	22,2	16,0	23,1	24,4	16,8
Не знаю	41,7	40,8	36,1	19,8	18,2	15,6	16,7	16,8	17,8	19,3	20,7	15,3	13,1	18,9
Не відповіли	0,8	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,4	0,4	0,3	3,1	0,0	0,4

дами поки що не проявилось у масовій протестній поведінці з огляду на війну. Загальнонаціональна згода тримається на уявленнях про безпеку, які оформилися в патріотичну позицію. Та все ж територіальні втрати, тривала зовнішня загроза, економічні труднощі й матеріальне зубожіння неминуче вносять корективи у суспільно-політичний клімат соціуму, сприятливий до зростання авторитарних настроїв населення України.

Авторитарні тенденції в суспільстві наростають у час кардинальних соціальних зрушень, особливо серед тих соціальних груп, які найбільше потерпають від цих змін. В основі авторитарної свідомості лежить прагнення «сильної руки», покладання сподівань та повноти відповідальності на певну посадову особу і глибока недовіра до демократичних процедур розв'язання суспільних проблем, негативне ставлення до політичних партій, профспілок, громадських організацій. Для авторитарної свідомості цінність особистих демократичних свобод зазвичай нівелюється¹. Небезпека поширення авторитарної свідомості криється у готовності людей підкорятися ієрархічній системі політичних відносин, дотриманні ортодоксальних політичних поглядів, агресивності, нетерпимості та упереджень до відмінних від загалу поглядів. Авторитарна особа оцінює владу переважно у категоріях сили та ефективності, водночас вона очікує від влади гарантованого забезпечення соціальними благами.

Саме тому авторитарна свідомість підживлюється патерналістськими настановами як однозначним покладанням індивідууму відповідальності на державу в забезпеченні рівня життя населення. На основі таких очікувань формулювалися електоральні вимоги, які охоче експлуатуються популістськими політичними силами. Патерналізм як система відносин між державою та людьми, яка продовжує функціонувати в Україні навіть після

краху комуністичного режиму, увиразнюється історично сформованими культурними практиками патрон-клієнтізму, які не зникали через перервану більшовиками капіталістичну модернізацію. На відміну від західної ліберальної моделі, де держава визначається суспільством як арбітр, котрий слідкує за «правилами гри», у Східній Європі держава розглядалася та й досі розглядається як чи не єдине джерело забезпечення роботою, житлом, комунальними послугами, освітою, медициною тощо. І це традиційне уявлення йде врозріз з намаганням прищепити ринкові механізми життєдіяльності людей.

Користуючись масивами даних моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України², я спробував з'ясувати, чи справді існує в масовій свідомості українців потреба авторитарного врядування, за якими соціально-демографічними ознаками можна виокремити увиразнення цих настроїв, наскільки ці настрої пов'язані з антидемократичними цінностями та відповідними ідеологіями для узурпації влади.

Отже, за даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, рівень декларативної авторитарності масової свідомості починаючи із середини 2000-х років зріс до підтримки близько двох третин населення (див. *табл. 1*). І навіть після Революції Гідності розподіл груп суттєвих змін не зазнав. Прикметно, що кількість тих, хто не погоджується з авторитарним врядуванням, протягом майже чверті століття коливається в межах п'ятої частини населення. Власне, у

¹ Бекешкіна І. Е. Авторитаризм // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 1. А / Наук. т-во ім. Т. Шевченка, Координац. бюро Енцикл. Сучас. України НАН України; голов. ред. колегія: Дзюба І. М. (співголова) та ін. – Київ: [б. в.], 2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42475.

² Починаючи з 1994 року в Інституті соціології НАН України виконується проект «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін». Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком від 18 років). За типом побудови вибірка є триступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому шаблі (автори вибірки: Н. Паніна, М. Чурилов). На першому шаблі здійснюють відбір населених пунктів (точок опитування), на другому – добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому – респондентів. Квотний скринінг на останньому шаблі дає можливість у підвибірках кожної області України зберігати пропорції населення за типом поселення (обласний центр/місто/село), статтю, віком і рівнем освіти, характерними для певної області й певного типу населеного пункту.

1990-х роках кількість «авторитаристів» була меншою за рахунок тих, хто не визначився.

Аналіз відповідей згідно опитування 2017 року за такими соціально-демографічними характеристиками, як стать, вік, освіта, рівень доходу та матеріальне становище сім'ї не виявив суттєвих відмінностей. Отже, декларативна авторитарність масової свідомості в Україні не є виявом окремих соціальних груп за критерієм людського капіталу. За типом поселення виявилось, що найменше людей, згодних на авторитарне врядування, зафіксовано серед мешканців столиці – 50 %, тоді як серед жителів міст із населенням понад 250 тис. осіб кількість «авторитаристів» складає 64,5 %, серед мешканців малих міст – 67,4 %, серед жителів сіл – 64,2 %. Суттєві розбіжності зафіксовано за регіональним показником (див. *табл. 2*). Найбільше тих, хто погоджується з авторитарним врядуванням, спостерігається серед мешканців західного регіону, найменше – серед мешканців півдня. Відповідно між цими регіонами зберігається суттєва поляризація у кількості тих, хто не погоджується з авторитарним врядуванням.

Таблиця 2. Регіональний розподіл відповідей населення України щодо оптимального врядування, % (2017)

Регіони	Погоджуються з авторитарним врядуванням	Не погоджуються з авторитарним врядуванням	Не визначилися	ЗАГАЛОМ
Захід	74,4	12,3	13,3	100,0
Центр	64,8	17,6	17,6	100,0
Південь	50,5	31,1	18,4	100,0
Схід	61,2	21,1	17,7	100,0

Цікаво, що за даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2010 року, після перемоги на президентських виборах кандидата від південно-східних регіонів тенденція була зворотною, коли більше «авторитаристів» було на півдні (64,7 %) і сході (70,4 %), ніж на заході (61,6 %) і в центрі (57,7 %). Очевидно, йдеться про соціально-психологічне явище, коли прихильники електорального переможця прагнуть посилення влади, а прихильники опозиційних сил – послаблення. Подібний феномен було зафіксовано і щодо суджень про розподіл влади між президентом і парламентом, коли у 2005 році прихильників «абсолютної» президентської влади було зафіксовано більше на заході та в центрі, населення яких здебільшого підтримало кандидата-переможця В. Ющенка у 2004 році, тоді як на півдні та сході зросла орієнтація на збільшення повноважень прем'єр-міністра, який

затверджується парламентом, натомість у 2010 році після перемоги В. Януковича на президентських виборах прихильність до «абсолютної» президентської влади суттєво зросла за рахунок підтримки мешканців півдня та сходу ¹. Це свідчить про переважання амбівалентного типу свідомості у ставленні до політичного врядування, коли обсяг повноважень сприймається через «кон'юнктурне» бачення політичної ситуації залежно від політичних преференцій.

Для авторитаризму потрібні не лише авторитарні настрої населення, але й наявність харизматичного лідера чи політичної сили, які б могли втілити зміцнення авторитарної влади. Однак виявилось, що серед «авторитаристів» лише 28,3 % опитаних вказали, що сьогодні в Україні є політичні лідери, які могли б ефективно керувати країною, а 51,8 % – зазначили, що таких немає. Навіть зважаючи на засторогу Я. Грицака щодо «солодкої контрреволюції» ², варто зазначити, що оцінка діяльності президента П. Порошенка за десятибальною шкалою серед прихильників авторитарного врядування не відрізняється від думки населення у цілому – в обох випадках вона дорівнює 3,1 бала. Популярність політичних лідерів в Україні має швидкоплинний характер. Тому навряд чи знайдеться хтось, хто матиме тривалий висхідний тренд політичної популярності. За умов тотальної недовіри декларативна авторитарність свідомості не може стати підґрунтям зародження авторитарного правління.

Підтвердженням цього є той факт, що серед тих, хто погоджується з авторитарним врядуванням, лише 27,0 % вважають, що серед наявних на сьогодні в Україні політичних партій і рухів є такі, яким можна довірити владу; 32,6 % вказали, що серед політичних партій України є та, що відстоює інтереси таких людей, як вони; 33,4 % вказали, що в країні є політична партія, близька їм за ідеологічними та програмними цілями. Втім, якщо взяти перелік основних політико-ідеологічних течій, то суттєвих відмінностей серед груп населення України щодо оптимального врядування стосовно прийнятних політико-ідеологічних течій не спостерігається (див. *табл. 4*). Так, серед «авторитаристів» 51,2 % не має чіткої ідеологічної ідентифікації. До того ж серед авторитарно налаштованих людей,

¹ Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 194–195.

² Грицак Я. Солодка контрреволюція // Новое время. – 28 липня 2017 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/opinion/grytsak/solodka-kontrrevolutsija-1607641>.

Таблиця 4. Розподіл груп населення України щодо оптимального врядування стосовно найближчих політико-ідеологічних течій, % (2017)

Політико-ідеологічні течії	Погоджуються з авторитарним врядуванням	Не погоджуються з авторитарним врядуванням	Не визначилися	Населення загалом
Комуністична	3,8	2,7	4,7	3,8
Соціалістична	6,3	5,0	4,7	5,8
Соціал-демократична	11,6	6,0	9,4	10,2
Зелені	1,4	1,3	2,6	1,6
Ліберальна	2,3	1,0	2,6	2,1
Християнсько-демократична	3,5	5,3	2,9	3,7
Національно-демократична	14,8	14,0	14,4	14,6
Націоналістична	4,9	2,3	2,4	4,0
Інша	0,3	0,0	0,6	0,3
Жодна взагалі	9,7	10,0	9,7	9,8
Ще остаточно не визначив своєї позиції	13,7	17,6	14,1	14,4
Я не розуміюся на цих течіях	27,8	34,9	31,8	29,8
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця 5. Розподіл груп населення України щодо оптимального врядування стосовно твердження «Демократія забезпечує людині найбільші можливості для індивідуального політичного вибору, порівняно з іншими режимами», % (2017)

	Погоджуються з авторитарним врядуванням	Не погоджуються з авторитарним врядуванням	Не визначилися	Населення загалом
Згодні з перевагами демократії	65,9	51,5	45,7	59,7
Важко сказати, згодні чи ні	22,0	19,1	45,0	25,4
Не згодні з перевагами демократії	12,1	29,4	9,3	14,9
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0	100,0

як у цілому в суспільстві, виявилася низька підтримка ідеологій, схильних до узурпації влади (крайніх лівих та крайніх правих). Таким чином, виразних симптомів зв'язку декларованої авторитарності з крайніми ідеологіями в українському суспільстві не зафіксовано.

Що стосується політичних цінностей, то покажемо, що серед прихильників авторитарного врядування виявилось більше продемократичних респондентів, ніж серед тих, хто не погоджується з авторитарним врядуванням (див. *табл. 5*). Парадоксально, що серед противників авторитарного врядування виявилася майже третина тих, хто не вважає демократію найбільш прийнятною для індивідуального політичного вибору.

Подібним чином серед людей, які погоджуються з авторитарним врядуванням, виявилось найбільше тих, хто погоджується з ліберально-гуманістичним баченням функціонування судової системи (див. *табл. 6*). І знову ж таки, саме серед противників авторитарного врядування виявилось найбільше тих, хто не погоджується із твердженням, що судова система повинна захищати права конкретних людей, а не інтереси держави.

Ця амбівалентність у поглядах свідчить про існування особливого типу політичної культури, в якій співіснують суперечливі, а іноді й взаємови-

ключні елементи тоталітарної та сучасної демократичної політичної свідомості й поведінки. Можна констатувати, що описаний на початку 1990-х мозаїчно-амбівалентний тип особистості досі існує і має достатнє поширення впродовж чверті століття. Такий тип поєднує елементи демократичної свідомості, яка щойно формується, й тоталітарних структур, які поступово руйнуються. До того ж основний конфлікт мозаїчної свідомості полягає у суперечності між демократичним ідеалом і реальним змістом, темпами і масштабами демократизації, що породжує намагання будь-якими засобами прискорити цей процес, зокрема й засобами із добре засвоєного тоталітарного арсеналу – нетерпимістю та посиленням боротьби з «ворогами демократії»¹.

Припущення про взаємозв'язок авторитарних настроїв з підтримкою авторитаризму справдилося незначною мірою. Згідно з даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2016 рік, в якому ставилося запитання щодо патерналістських настроїв, респонденти, які погоджувалися або не погоджувалися з автори-

¹ Головаха Е. И., Бекешкина И. Э., Небоженко В. С. Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 121–122.

Таблиця 6. Розподіл груп населення України щодо оптимального врядування стосовно твердження «Зрештою, судова система повинна захищати права конкретних людей, а не інтереси держави», % (2017)

	Погоджуються з авторитарним врядуванням	Не погоджуються з авторитарним врядуванням	Не визначилися	Населення загалом
Згодні із твердженням про судову систему	74,3	56,6	60,8	68,7
Важко сказати, згодні чи ні	17,6	17,5	30,9	19,7
Не згодні із твердженням про судову систему	8,1	25,9	8,3	11,6
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця 7. Розподіл груп населення України щодо оптимального врядування стосовно запитання «Хто має забезпечувати людині належний рівень життя?», % (2016)

	Погоджуються з авторитарним врядуванням	Не погоджуються з авторитарним врядуванням	Не визначилися	Населення загалом
Рівень життя кожного громадянина (окрім непрацевдатних) має залежати від власної успішної діяльності	11,1	19,6	12,3	13,3
Рівень життя громадян мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни	59,1	53,8	56,8	57,5
Держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя усім громадянам	27,1	23,5	23,7	25,8
Важко відповісти	2,7	3,2	7,2	3,4
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0	100,0	100,0

тарним врядуванням, здебільшого налаштовані на паритетний принцип у забезпеченні рівня життя громадян – коли рівень життя громадян мають забезпечувати рівною мірою держава і самі громадяни (див. табл. 7).

Однак помітно також те, що серед людей, які погоджуються на авторитарне врядування, дещо більше налаштованих на патерналізм і менше тих, хто поділяє ліберальну позицію. Натомість серед тих, хто не згоден з авторитарним врядуванням, більше налаштованих на ліберальний принцип взаємовідносин держави та індивіда, ніж на патерналізм.

Таким чином, декларативна авторитарність масової свідомості не є грізним провісником скочування України до авторитаризму, а скоріше виявом делегітимації політичного порядку, коли населення не сприймає імітаційну модель демократії та незадоволене темпами ротації політичного класу. Цей стан ще на початку 2000-х описав Т. Карозерс, який встановив місце перехідних країн на шкалі між диктатурою та консолідованою демократією як коливання між безпорадним плюралізмом (*feckless pluralism*) та політикою домінантної влади (*dominant power politics*). За умов безпорадного плюралізму соціум зазнає масового розчарування політичним життям, навіть залишаючись прихильним до демократії. Суспільні настрої схи-

ляються до потреби певного «впорядкування» і після чергового електорального циклу вже політика домінантної влади починає драгувати тотальною корумпованістю та відсутністю очікуваної ефективності¹. Це пояснює, чому українські громадяни не сприймають чинні «закони та дискусії», які давно себе дискредитували, натомість віра у прихід «сильних керівників» є скоріше надією на ефективне врядування, ніж прагненням «сильної руки». Регіональні відмінності декларативної авторитарності засвідчили запит електорату-переможця на ефективне втілення його вимог демократизації та реформування судової гілки влади. Парадоксальним чином амбівалентна свідомість «авторитаристів» може сприяти у проведенні радикальних, однак непопулярних реформ. Адже більшість питань, на кшталт зняття мораторію на продаж землі чи медична реформа, хоч і супроводжується негативним суспільним тлом, однак, крім зацікавлених груп у збереженні статус-кво, навряд чи викличуть масовий спротив у суспільстві. І тут представники громадянського суспільства можуть проявити більшу рішучість у перехопленні ініціативи щодо радикального реформування. Адже основною проблемою постреволюційного етапу розвитку України стала не-

¹ Carothers T. The End of the Transition Paradigm // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13 (1). – P. 5–21.

спроможність громадянських активістів консолідуватися та створити єдину політичну силу. Поодинокі випадки їхньої кооптації у систему влади, яку контролюють представники старого політичного класу, лише висвітили організаційну слабкість активістської меншості у політичному просторі.

Натомість реальною загрозою демократії є невибагливість суспільства щодо методів досягнення результатів. Ця загроза послаблює перспективу розвитку процесуальної демократії та встановлення верховенства права. Основна небезпека криється не у встановленні тривалого авторитарного правління, а у неправових діях як влади, так і опозиційних політиків. Проблема авторитарних інструментів досягнення демократії стала спільною для проєвропейськи налаштованих громадських активістів обох Майданів. Так, серед учасників Помаранчевої революції з твердженням «декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії» згодні 62,1 %, не згодні – 24 % і не визначилися зі ставленням – 13,9 %. Подібним чином відповіли на це запитання учасники Революції Гідності: 60,3 % – згодні, 29,3 % – не згодні і 9,8 % – не визначилися¹. Зрештою, розвиток громадянського суспільства в Україні слід розглядати в контексті розвитку соціального руху в перехідному суспільстві. На початковому етапі громадянський рух засновується

на структурних зрушеннях у суспільстві (поява середнього прошарку та освіченої молоді). Активна частина суспільства прагне інтеграції своєї країни до демократичного світу, виходячи переважно з власних історичних (етнокультурних, регіональних, релігійних тощо) ідентичностей. Однак соціальний рух досягає успіху, коли його активісти керуються раціональними цінностями. Ключовим моментом цієї успішності є наявність у суб'єктів соціального руху чітких ціннісних орієнтацій на ринковий перетворення та демократизацію. Порівняльний аналіз участі у двох українських революціях – Помаранчевій революції 2004 р. і Революції Гідності 2013–2014 рр. показав, що учасники Євромайдану характеризуються виразнішою євроатлантичною орієнтацією та більшою прихильністю до демократичних принципів врядування та ринкової економіки². Декларативна авторитарність громадянських активістів була скоріше емоційним тлом незадоволеності соціальним порядком, ніж сповіданням антидемократичних переконань. Тому, за логікою розвитку соціального руху, наступним етапом становлення громадянського суспільства може стати набуття громадянськими активістами цінностей верховенства права. Лише за умов, коли представники громадянського суспільства стануть взірцем процесуальної принциповості, можна очікувати зрушень і в масовій свідомості.

¹ Резнік О. Учасники Помаранчевої та Революції Гідності: порівняння ціннісних орієнтацій // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 7 (18). – К.: ІС НАНУ, 2015. – С. 66–74.

² Reznik O. From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine // East European Politics and Societies. – 2016. – Vol. 30 (4). – P. 750–765.